

KRLEŽINE POLEMIČKE STRATEGIJE I ČAS ANATOMIJE DANILA KIŠA

Nenad Krčić

Univerzitet u Beogradu – Filološki fakultet

Katedra za srpski jezik sa

južnoslovenskim jezicima

nenadkracic@gmail.com

UDK: 821.163.42.09 Krleža, M.*

821.163.41.-92.09 Kiš, D.

Izvorni znanstveni rad

Primljen: 18. 2. 2025.

Prihvaćen za tisak: 19. 6. 2025.

U ovom se radu ispituje ugledanje D. Kiša u polemičkoj knjizi *Čas anatomije* na polemičke strategije koje je koristio M. Krleža. Analizirajući Krležin polemički stil, K. Bagić (1999) pominje citatnost i postupak dramatizacije citata (tzv. retorika citata), te ističe da su ovaj postupak mnogi nasledili od Krleže, ali da ga je osobito prigrlilo i razvio (do uporišta svoje polemičke strategije) veliki Krležin poštovatelj, D. Kiš, u pomenutoj polemičkoj knjizi. Slobodan neupravni govor, dramatizacija citata i uopštavanje sukoba pomoću polemičkih maksima za Bagića su uporišta Krležinog polemičkog stila (njegove polemičke strategije), a slične se strategije prepoznaju i u *Času anatomije*. Sem toga, kvantitativnost se takođe ističe kao osobina Krležinog polemičkog stila, a to je jedna od ključnih odlika i Kišovog polemičkog stila, pa bi se moglo zaključiti da se Kiš donekle zaista ugledao na Krležu pri pisanju ove knjige.

KLJUČNE REČI: *Miroslav Krleža, Danilo Kiš, polemičke strategije, Čas anatomije, slobodan neupravni govor, dramatizacija citata, polemičke maksime, diskursna stilistika*

Uvod

U ovom radu bavimo se ugledanjem Danila Kiša u polemičkoj knjizi *Čas anatomije* na polemičke strategije koje je koristio Miroslav Krleža. U analizi polazimo od teorijsko-metodološkog pristupa diskursne stilistike (razvijanom u ispitivanju kritičko-polemičkog diskursa u Krčić 2023). Cilj rada je da ispita da li se može tvrditi da je Kiš koristio neke od polemičkih strategija karakterističnih za Krležu, te ako može, u čemu se ogleda to ugledanje, tj. koja su to jezičko-stilska sredstva polemike zajednička za ova dva pisca. Osnovna je hipoteza da se može govoriti o Kišovom ugledanju na Krležine polemičke strategije, a druga – da se to ogledanje iscrpljuje u tekstualnostilističkim sredstvima.

1. Kiš i Krleža

Na početku ćemo ukazati na odnos dvojice pisaca, koji je bio, kako se čini, pun poštovanja i međusobnog uvažavanja. Kiš tako u intervjuu iz 1982. godine o Krleži govori kao o svom uzoru (podvlačenje naše):

„Mene je on privukao u prvom redu kao jedinstven pisac u ovim našim krajevima, u čijoj rečenici uvek ima vetra. Njegova zastava uvek treperi. [...] ono što je bitno, ti njegovi vidici, to njegovo saznanje, te sinoptičke tablice iz eseja o Kranjčeviću, njegovo celokupno delo, njegova celokupna pojava kao književnika, kao polemičara, kao čoveka uvek nezadovoljnog u prvom redu samim sobom. Jer, u prvom redu ta njegova sumnja, te njegove kontradikcije, njegove sopstvene, koje on rešava kao pisac, to je dakle jedno. I on je u tom smislu za mene bio uzor i ostao je uzorom” (Krivokapić 1982).¹

Slično on navodi i drugim povodom, kada govori o recepciji književnika sa ovih prostora u Francuskoj: „Ne volim što Pariz nikada nije imao dovoljno sluha za takve pisce kao što su Andrić, Krleža ili Crnjanski, koji su moji učitelji” (Kiš 1983), dok na drugom mestu kaže da je Krleža „veći pisac i veći filozof od Sartra (Kiš 2007: 487). U *Času anatomije* on daje i svoj „izbor po srodnosti”, navodeći pisce koji su na neki način uticali na njega, abecednim redom (podvlačenje naše): „Adi, Andrić, Apoliner, Babelj, Bart, Belou, Biblija, Borhes, Broh, Crnjanski, Cvetajeva, Čehov, Džojks, Fokner, Fuko, Gogolj, Hamsun, Kafka, Kazansakis, Keno, Kestler, Kostolanji, Krleža, Lotreamon, Ljermontov, Malaparte, Man...” (Kiš 1978: 192).

Krleža, s druge strane, jednom prilikom piše Kišu sa očiglednim simpatijama: „Spadam među mnogobrojne ili rijetke (sad svejedno) sasvim bezazlene i iskrene poklonike vašeg dara (bolje talenta) i bit će mi drago budemo li se jednom prilikom sreli” (Krleža 1973).

Boro Krivokapić u razgovoru s Kišom 1982. godine svedoči o Krležinom mišljenju o Danilu:

¹ Odgovarajući na pitanje šta je Krleža značio na njegovom književnom putu, Kiš ukazuje Krleži ogromno poštovanje, odbijajući bilo kakvo poređenje (Krivokapić 1982): „Moram da otklonim svako poređenje s Krležom. Krleža je jedan monstrum veličine i bilo kakvo poređenje s njim, mene lično, smatram neukusnim, sa svoje strane”, te na pitanje o tome šta Krleža misli o njegovim delima, dodaje: „Ja ne znam, jer ja nikad nisam imao niti hrabrosti i smatrao sam neukusnim da ja bilo šta o svojoj literaturi pričam s njim”. Suprotno onome kako ga je video u literaturi, kao monstruma veličine, na ljudskom planu Kiš ga opisuje: „On je za mene bio jedan simpatičan, ljubazan, skreptičan, ućvit, duhovit čovek [...], sa nežnim pogledom, kako je on sam sebe definisao, jednog ostarelog psa, kako je rekao, koji sve vidi ali kome je dojadilo da laje”.

„Poznato je da je Krleža bio dosta škrt u pohvalama. Naime, malo je šta i malo je koga hvalio. [...] Vi ste tu, ili da kažem i tu, jedan izuzetak. Naime, i za Krležina života, a i posle njegovog odlaska objavljene su neke Krležine vrlo visoke ocene o vama. [...] U više prilika Krleža je govorio i meni o vama, uvijek upotrebljavajući jednu te istu riječ – najdarovitiji. Pa čak i prilikom mog poslednjeg susreta sa Krležom u julu prošle godine, pitao je: „Gdje je Kiš, šta radi Kiš?“. Ponio sam, zapravo, utisak da vas je smatrao, ne bih rekao čovjekom koji ide njegovim putem, nego čovjekom sebi bliskih duhovnih odstojanja” (Krivokapić 1982).

Slično potvrđuje i pisac Filip David, kada u jednom intervjuu od pre deset godina kaže: „Krleža ga je vrlo cenio, bio je jedan od retkih pisaca koji su mogli da dođu kod Krleže. To je Krleža voleo, između njih je bila jaka veza, mada se to ponekad ne vidi. Krleža je poštovao Danila” (Tončić 2015).

Zanimljiva je i istorija nastanka Kišove *Grobnice*, u čijem je objavljivanju, prema Irini Subotić, Krleža imao veliku ulogu:

„Kasno u noć pojavili su se Kiš i Matvejević: razdragani, srećni, opuštteni, nasmejani, s rukama u vis mahali su celom skupu, a onda je počelo grljenje i ljubljenje [...] bio je to veliki, istinski istorijski trenutak, pokazaće to događaji koji su sledili. *Patrijarh* jugoslovenskog kulturnog prostora već decenijama, pa i tada, u dubokoj starosti, i dalje je u svojim rukama držao sudbinu naše književnosti, i umetnosti uopšte, a s tim i sudbinu književnika i umetnika, ‘žario i palio’ širom Jugoslavije. Bez njegovog, Krležinog aminovanja koje se desilo te večeri – *Grobnica za Borisa Davidovića* ne bi ugledala dana“ (Subotić 2021).

Iz svega navedenog jasno je da je Krleža imao veliki uticaj na Kiša, da je bio, kako je sam govorio, njegov „uzor” i „učitelj”, da je Kiš Krležu smatrao velikim piscem, te da je njihov međusobni odnos krasila blagonaklonost i uzajamno poštovanje. Otuda, moguće je pretpostaviti i izvesno ugledanje Kiša na Krležu u literarnom smislu.

Da se izvesne književne paralele mogu povući između dvojice književnika potvrđuju i neka od dosadašnjih komparativnih proučavanja. Između ostalog, mogu se pomenuti noviji radovi kao što su „Kišov Krleža: ideološka inkulturacija” Dragana Boškovića (2009), „Totalitet detinjstva u *Djetinjstvu 1902-1903*. Miroslava Krleže i *Bašti, pepelu* Danila Kiša” Milana Vurdelje (2017), „Beleške o Kišu i Krleži” Ilije Marića (2017), „Prisustvo odsustva figure oca u delima Miroslava Krleže i Danila Kiša” Mione Komatine (2021) i dr.

2. Moj obračun s njima i Čas anatomije

Još početkom osamdesetih godina prošlog veka određeni su istraživači, čini se pomalo preoštro i bez dubljeg razumevanja postmodernističke poetike, isticali veze između Kišovog *Časa anatomije* i Krležinog *Obračuna*. Tu mislimo, pre svega, na V. Kalezića, koji napominje:

„Čitajući knjigu Danila Kiša *Čas anatomije* nijednog trenutka nijesam mogao da se oslobodim napadnih asocijacija na knjigu *Moj obračun s njima* – toliko su postupak i lični ton, pa i primjeri analize, slični Krležinim. Samo, to nije išlo u prilog Danilu Kišu. Naprotiv, meni se učinilo da to ide daleko više u prilog Kišovim protivnicima – i na osnovu knjige *Čas anatomije* može se zaključiti da Kiš nije posve originalan pisac!” (Kalezić 1980).

D. Bošković (2009) pak u Krleži vidi Kišovog književnog uzora, kako na počecima, tako i u *Času anatomije* (podvlačenje naše):

„[...] na počecima Kišovog spisateljskog poziva nalaze [se] 'razne priče pisane u trećem licu pod velikim Krležinim uticajem', možemo utvrditi i da alegorijsko-patetični diskurs *Psalma 44* ponavlja Krležinu poetičku matricu, da Kišov polemički diskurs u *Času anatomije* svog pretka ima u *Krleži*, da njegova poetika groteske proizlazi iz [...] Krleže, da pišu diskurzivne romane sa opsesivnom idejom [...]”.

To prepoznaje i I. Marić (2017: 203), mada ne toliko u prozi koliko u polemici: „Od pojedinačnih dela na Kiša je svakako uticao Krležin polemički opus. To se može osetiti u frazi *Časa anatomije*. Ali se u Kišovim romanima i knjigama priča to ne oseća. Naprotiv, pre bi se moglo naći Andrićevog upliva.”

I Kišov oponent – D. Jeremić – u svom odgovoru na *Čas anatomije*, u knjizi *Narcis bez lica* (1981) ne propušta da ukaže na to da se Kiš ugledao na „knjigu jednog od najboljih jugoslovenskih polemičara: *Moj obračun s njima*. Ona mu je poslužila kao model koji je on, koliko god je mogao, podražavao.” Naravno, Jeremić ide i dalje, te u tim postupcima uočava imitiranje. Tako, recimo, ističe iste motive: *hajka*, *lavež pasa*, *anatomski sto*, te kaže: „Kiš je imitirao i sam način Krležinog pretresanja stavova koje pobija, što se naročito zapaža u specifičnom, ironičnom dijaloškom ispitivanju održivosti onoga što pobija... taj postupak, bez sumnje, pripada Krleži, a Kiš ga je samo primenio i prilagodio svojim potrebama i intencijama” (Isto). Jeremić nalazi i Kišovu upotrebu iste izreke: *Psi laju, a karavan prolazi*, pa primećuje: „Najzad, Kiš je toliko nastojao da se poistoveti s Krležom da je čak imitirao i njegov stil” (Jeremić 1981). Prema njegovom shvatanju, već je prvi pasus uvoda u *Času anatomije* – „krležijanski”:

Neviđena hajka koja se podigla oko knjige Grobnica za Borisa Davidoviča i njenog autora ostala je za nama kao kakav provincijski šabbat; prozori su ponovo u mraku, zavese su spuštene, psi su umukli, a po tragovima vetar prevrće staru novinsku hartiju – poslednje svedočanstvo te valpurgijske noći, tog veštičjeg (književnog) karnevala (Kiš 1978: 9).

Jeremić (1981), služeći se ovim uvidima kao argumentima da dokaže neoriginalnost svog oponenta, pobedonosno zaključuje: „A takvih rečenica, nesumnjivo inspirisanih Krležom, napisanih rečnikom, ritmom i obrtima koji su tipični za ovog pisca toliko markantnog da se njegov rukopis prepozna i po jednoj jedinog rečenici, ima u *Času anatomije* i više.”

Konačno, Krešimir Bagić u knjizi *Umijeće osporavanja* (1999: 244), u kojoj proučava polemičke stilove Matoša i Krleže, konkretno ukazuje na Krležin stilistički postupak koji Kiš dalje razvija: „Mnogi su naši kasniji polemičari od Krleže nasljedovali postupak 'dramatizacije' citata, ali ga je osobito prigrlio i razvio (do uporišta svoje polemičke strategije) veliki Krležin štovatelj, srpski prozaik Danilo Kiš, u polemičkoj knjizi *Čas anatomije*.”

3. Krležine polemičke strategije

Kada se govori o Krležinoj polemičkoj retorici, u prvom redu se ističe da je to – retorika citata (Žmegač, prema Bagić 1999). Kao jedno od važnijih sredstava književne polemike Bagić izdvaja i – slobodni neupravni govor (u daljem tekstu: SNG), za koji kaže da je „možda najpogodnija tehnika obračuna s protivnikom, jer se prokazuje i ironizira – njegovim riječima” (Bagić 1999: 205–206). Njime, naime, „autor sintaksički, stilistički i kompozicijski prilagođava govor protivnika sintaksi, kompoziciji i stilu svog iskaza; uživljujući se u ulogu i diskurs protivnika, autor polemike je prisutniji u tekstu nego što bi bio da se poslužio citatom ili parafraziranjem – kroz SNG istovremeno navodi protivnikove reči, komentariše ih i zauzima stav prema njima“ (Isto: 210). Ovaj stilističar napominje da su SNG, dramatizacija citata i uopštavanje sukoba pomoću polemičkih maksima – uporišta Krležinog polemičkog stila (njegove polemičke strategije).

Pogledajmo to na primeru iz Kišovog *Časa anatomije*:

Ja sam se, dakle, po Jeremiću, u tim intervjuima igrao pokvarenih telefona i pravio sam se Englez koji ne razume naški, pa umesto da odgovaram na postavljena pitanja, ja sam počeo „manje ili više“ (više ili manje) da vodim žučne polemike sa nekim ili nečim nepoznatim, dakle sa fantomima! (Kiš 1978: 130).

U ovom i drugim sličnim primerima Kiš ironizira diskurs i argumentaciju svog oponenta (Jeremića), i to govoreći iz prvog lica o sebi, tj. upravo tehnikom SNG. Ironija se ovde pojačava kroz upotrebu frazeologije (isp. *igrati se pokvarenih telefona, praviti se Englez*), te eksklamativnom humorističkom paradoksalnom poentom (*sa fantomima!*).

S ovim u vezi, treba istaći da kao jedan od postupaka u Krležinoj polemici Bagić izdvaja i monologizaciju (Bagić 1999: 195): „Moglo bi se kazati da u polemici pobjeđuje onaj koji polemički dijalog uspije pretvoriti u svoj monolog“. Monologizacija polemike se, prema autoru, izvodi na dva načina: nemilosrdnim pobijanjem protivnika i govorom koji protivnika tretira kao osobu s kojom se nedostojno sporiti. Ovo je svakako zajedničko Krleži i Kišu, što primeri iz *Časa anatomije* koje smo naveli (i neki koje ćemo u nastavku navesti) i pokazuju: Kiš vodi monolog, drži svoj Čas oponentima, analizira, a ne ulazi u dijalog, a protivnike diskredituje i predstavlja kao nedostojne.

Takođe, kao jedna od bitnih odlika polemičkog stila u Bagićevo istraživanju pominje se i – kvantitativnost. Ona se može ostvariti na različite načine: mnogostrukosloženom rečenicom, antitetičkom rečeničnom strukturom, figurama ponavljanja, figurama gomilanja kao što su kumulacija i amplifikacija (Bagić 1999: 249–250). S tim u vezi stoji ono što se u srpskoj stilističkoj literaturi terminološki označava kao varijacija kvantiteta – i to, ekspanzija, kao njen podtip (Simić, Jovanović Simić 2015: 234–238). Upravo je to i jedna od ključnih odlika i Kišovog polemičkog stila: javlja se kroz interpolacije, nabranjanja, citate i digresije – što Kišove rečenice čini kompleksnim, konglomeratskim (o tome up. Krcić 2022).

4. Variranje kvantiteta u Kišovom Času anatomije

Posebno često ekspanzija se javlja u Kišovim deskriptnim pasażima, opisima; evo jednog primera koji to pokazuje:

[...] *ministranti u čipki i satenu, sa zvončićima u ruci, u svečanom dijalogu, na latinskom, sa seoskim plébanosem, to pevanje pastve, taj harmonijum čiji su zvuci uznosili dušu u nebesa [...] obučen u mađarske široke seoske gaće od lana, sa prslukom, šeširom i čikoškim bičem, i nosio sa školskim drugovima po kućama vertep sa Vitlejemskim Novorođenčetom i kraljevima-daronoscima napravljenim od drveta i krpa – to je za mene bilo takođe mučenje duše* (Kiš 1978: 39).

Takođe, kao primer varijacije kvantiteta može se navesti i sržni opis slike *Čas anatomije*:

Ono što poput emanacije vibrira između tek jedva primaknutog palca i kažiprsta primarijusa Nikolaesa Pitersona (Tulpa), ona iskra saznanja i iskustva koja samo što nije kresnula kao električno pražnjenje između dva alabastera šaržirana masom elektrona (te se učenicima čini da će to empirijsko iskustvo doktorovih prstiju da ih nadahne kao sveti sakrament), to iskustvo svih ranijih (anatomskih) saznanja sadrži u sebi, bez sumnje, i čas profesora dr Seb. Egbertsza, kao što i Rembrant ima u svom poslu „uzor i preteču” u Predavanju iz anatomije dr Seb. Egbertsza što ga je naslikao Tomas de Kejzer (1597–1667) i gde se u sredini kompozicije isprečio goli ljudski skelet, ne bez metafizičke poruke (Kiš 1978: 13).

S druge strane, kod Kiša se pak javljaju i kratki, efektni, eliptični iskazi (Kiš 1978, u zagradi navodimo broj stranice): *U „salonima” razočaranje. Zastoj. Konsternacija (23); Biće to zabavno! (74); Sasvim „na nivou”! (75); Molim, dakle (95); Tačno! (100); Videćemo odmah (297); Tako dakle (302).*

5. Dramatizacija citata u Kišovom Času anatomije

Bagić (1999: 241) dramatizaciju citata kakva se sreće kod Kiša posmatra kao postupak kojim se ‘isljednički’ analizira citat iz teksta oponenta. Pogledajmo sledeći primer (od mnogih) iz *Časa anatomije* koji to i pokazuje (Kiš 1978: 324–325):

- Da sumiramo kako stvari stoje (književno) s tim nesrećnim ženama.*
- *Kakve su, dakle, bile te žene?*
 - *Doterane, lepše nego ikad, setna lica, sa jedva prikrivenim osmesima, „ozračena“ lica...*
 - *Nastavite.*
 - *Osobeno otmeno-setne, suzdržano pateće, dražesno izvijenih glava, zadovoljno osmehnute, zagledane u sebe, i najзад, jednom rečju, to bejahu žene iz divnih prepodneva, dakle, prepodnevne, a ne popodnevne ili podnevne žene.*
 - *Kako se zove ovakvo portretisanje?*
 - *Kič!*

Kiš, dakle, tehnikom dramatizacije citata ovde „secira“ citat iz pripovetke Branimira Šćepanovića, analitički ga ismevajući, i poentirajući na kraju eksklamativnim iskazom koji pomenutog pisca diskredituje. Ovo je čest i uobičajen postupak u Kišovoj polemičkoj knjizi. Tako, na primer, komentarišući Šćepanovićevo pisanje na drugom mestu, Kiš polazi od citata i zatim ga secira kroz replike (Kiš 1978):

- Šta su učinili „najneustrpljiviji varošani“?
- Potrčaše na most!
- Zašto su potrčali?
- Jer su – najneustrpljiviji, a najneustrpljiviji varošani, po šćepanovićeovskoj maratonskoj psihologiji – trče od neustrpljenja (kao što trče i zbog „apsurda“).

Ponovo, dakle, Kiš ironizira pisanje oponenta, ismevajući ga, upravo kroz tehniku dramatizacije citata; ovde, pritom, kao i na drugim mnogim mestima u knjizi, upotrebom interogativa i eksklamativa podiže se i ton same diksurzije (varijacija intenziteta).

6. Napad je najbolja odbrana

Bagić (1999: 212) takođe navodi da se Krleža brani tako da uglavnom napada. On je „polemički subjekt koji prije svega hoće govoriti a ne odgovarati. Zbog toga Krležine polemike više nalikuju analizi nego dijalogu“. S tim u vezi treba reći da Moranjak-Bamburać (2003: 162) žanrovski *Čas anatomije* određuje kao – postanalizu. Tako, kod Kiša nalazimo i ovakve rečenice:

Zašto se Jeremić nije usudio povodom Andrića da kao 'kritičar-filozof' kaže 'pravu istinu', to jest da je Andrić 'koristio neke stranice, pasuse, redove, a nije naveo njihov izvor' itd. (Kiš 1978: 239). Slično tome, u poglavlju *Dupli gulaš Branimira Šćepanovića* Kiš upravo najizrazitije koristi ovu strategiju.

7. Argumenti u Kišovom *Času anatomije*

U *Času anatomije* javlja se više različitih tipova argumentacije, a neke od njih upotrebljava u svojoj polemici i Krleža.

1. *Argument nepismenosti*. Bagić (1999: 203, 214) napominje da Krleža svojim protivnicima zamera nepismenost; najčešće se bavi pitanjem mesta i uloge zarez. Kiš (1978: 81–82), slično time, na jednom mestu u *Času*, piše:

Ja bih, sa svoje strane, više 'voleo' da je papa Jeremić stavio zarez tamo gde je zarezu mesto, to jest, u smislu podređenosti, iza reči razumem, pa bih ja, bez ikakvih emocija... shvatio i razumeo da je on, ljutio se ili ne ljutio na mene, pismen, kao što sam, ovako, bez po muke i bez emocija shvatio da on ne zna da napiše tu svoju neemotivnu, dakle tu svoju racionalnu rečenicu, i da ne zna da stavlja zarez u rečenici...

2. *Argument neznanja*. Kiš, slično Krleži, u svojoj polemičkoj knjizi poseže i za argumentom neznanja, kada pominje *pogubni učinak njihovog militantnog neznanja i delovanja* (Kiš 1978: 89) ili kada kaže: *Kako je*

jeremićevska nedoučena i nepismena kritika spustila kod nas nivo neznanja do apsolutne nule... (Isto: 164).

3. *Argument nacionalizma*. Poznato je da je Kiš bio izraziti antinacionalista, širokog, kosmopolitskog duha, te da su neretki i argumenti kojima se ukazuje na nacionalističke porive oponenata: *Nacionalizam je, pre svega, kolektivna paranoja* (Kiš 1978: 29), *Nacionalizam je, dakle, linija manjeg otpora, komocija. Nacionalisti je lako, on zna, ili misli da zna, svoje vrednosti, svoje, što će reći nacionalne, što će reći vrednosti nacije kojoj pripada, etičke i političke... Nacionalista u drugima vidi isključivo sebe – nacionaliste* (Isto: 30).

8. Polemičke maksime u Kišovom Času anatomije

Prema Šopenhauerovoj erističkoj dijalektici – uopštavanje doprinosi pobjedi polemičara (Šopenhauer 2020). Za uopštavanje Kiš se katkad koristi precedentnim izrazom², najčešće latinskom izrekom: *Aut Caesar**** (sa četiri zvezdice) aut nihil!* (Kiš 1978: 76); *Quod erat demonstrandum* (Isto: 145); ili kakvim citatom, na primer, aluzijom na Šekspira (podvlačenje naše): *Da li je, dakle, Jeremić, „srećan“? That is the question! Ne, nije.* (Isto: 80), a neretko i citatima francuskih autora: *Tout est à aboutir à un livre (Malarme)* (11). Ovakvi primeri određuju se u literaturi kao *polemičke maksime* (isp. Bačić 1999, Krcić 2023). Bačić (1999: 244–245) primećuje da Krleža polemičkim maksimama daje različite diskurzivne funkcije: najavljivanje polemike, uopštavanje argumentovanog prigovora i okončavanje polemike. Ipak, moglo bi se reći da kod Kiša uglavnom imaju funkciju poentiranja.

9. Disfemizacija (invektivna leksika) u Kišovom Času anatomije

U polemici uobičajena je upotreba tzv. *reči-trigera* (Krcić 2023: 269–272), koje mogu izazvati polemičku reakciju oponenta. U tipičnom slučaju tu spada leksika negativne konotacije, uvredljiva, pejorativna, invektivna leksika i dr. U Krležinom *Dijalektičkom antibarbarusu* (1983) javljaju se tako lekseme poput: *hajka, klevetnici, lažovi, intriganti, neznalice, ucjenjivači, diletanti...* One se, s figurativnog aspekta, mogu posmatrati kao svojevrsni disfemizmi, jer je svrha njihove upotrebe negativno etiketiranje, vređanje i sl. Tim povodom V. Kalezić (1980) piše: „Nikad mi nije bila jasna Krležina žestina u ovoj raspravi

² Termin *precedentni izraz* koristimo prema lingvokulturološkom pristupu. Njime se označava određeni jezički ustaljen izraz koji se često koristi u određenoj kulturi, te je lako prepoznatljiv i postaje jednim od obeležja te lingvokulturološke zajednice. Isp. Dragičević 2010.

i nikad je nijesam odobravao.” Slično Krleži, i Kiš neretko koristi žestok, oštar ton i disfemizme, tj. reči-trigere, koji su katkad upravo oni koje je i Krleža upotrebljavao, katkad njihovi sinonimi: *hajka, gospoda difamatori i klevetnici, ignorant, mahinacije*, ili pravi disfemističke polusloženice, u kojima je obično drugi deo invektivan: *kritičar-diletant, skribent-dilentant, tekstolog-diletant*.

Zaključak

I pre nego što se pređe na plan polemičkih strategija, literarna srodnost Kiša i Krleže u polemičkom diskursu uočava se u bogatoj erudiciji, te odluci da svojim protivnicima odgovore – polemičkom knjigom.

Na planu polemičkih strategija, uočava se da se Kiš nije samo ugledao na Krležinu retoriku citata, već je i dalje razvio u svojoj polemici. Takođe, uočava se da Kiš pronalazi inspiraciju i u drugim polemičkim strategijama, kao što su: kvantitativnost (mnogo reči treba da zbuni sagovornika – Šopenhauerova esistička dijalektika), SNG, „napad je najbolja odbrana”, argumentacija nepismenosti, neznanja, nacionalizma, uopštavanje sukoba polemičkim maksimumima, tip disfemizacije (reči-trigere), monologizacija polemike i dr.

Time su, dakle, dokazane i naše osnovne hipoteze: primarna – da se može govoriti o Kišovom ugledanju na Krležine polemičke strategije, ali i daljem razvijanju tih strategija, i sekundarna – da se to iscrpljuje u tekstualnostilističkim sredstvima, u makro potezima (ovde čak i reči-trigere treba shvatiti ne samo kao leksikostilističko već i kao tekstualnostilističko sredstvo, jer se polemika i tekstualno i diskursno upravo zasniva na odnosu *reč-triger – polemička reakcija* – isp. Krcić 2023).

Izvori

KIŠ, Danilo. 1978. *Čas anatomije*. Beograd: Nolit.

KRLEŽA, Miroslav. 1983. *Dijalektički antibarbarus*. Sarajevo: Oslobođenje.

Literatura

BAGIĆ, Krešimir. 1999. *Umijeće osporavanja: polemički stilovi A. G. Matoša i M. Krleže*. Zagreb: Naklada MD.

BOŠKOVIĆ, Dragan. 2009. „Kišov Krleža: ideološka inkulturacija”. *Srpski jezik, književnost, umetnost*. Knj. 2. Južnoslovenske/evropske paradigme i srpska književnost. Kragujevac: Filološko-umetnički fakultet, Skupština grada: 325–334.

DRAGIĆEVIĆ, Rajna. 2010. *Verbalne asocijacije kroz srpski jezik i kulturu*. Beograd: Društvo za srpski jezik i književnost Srbije.

- JEREMIĆ, Dragan. 1981. *Narcis bez lica*. Beograd: Nolit.
- KIŠ, Danilo. 1983. *Homo poeticus*. Zagreb: Globus. Beograd: Prosveta.
- KIŠ, Danilo. 2007. *Varia*. Beograd: Prosveta.
- KOMATINA, Miona. 2021. Prisustvo odsustva figure oca u delima Miroslava Krleže i Danila Kiša. *Savremena proučavanja jezika i književnosti*, knj. 2. Kragujevac: Filološko-umetnički fakultet.
- KRCIĆ, Nenad. 2022. „Polemički stil Danila Kiša u *Času anatomije*”, *Srpski jezik* 27: 399–416.
- KRCIĆ, Nenad. 2023. *Jezičko-stilske odlike kritičko-polemičkog diskursa u savremenom srpskom jeziku (na materijalu filoloških tekstova)*. Doktorska disertacija. https://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/21827/Disertacija_14186.pdf?sequence=1&isAllowed=y. Pristup 1. 10. 2023.
- KRIVOKAPIĆ, Boro. 1982. *Razgovor sa Danilom Kišom*. <https://www.youtube.com/watch?v=jc3rR06EZSo>. Pristup 14. 10. 2023.
- KRLEŽA, Miroslav. 1973. *Miroslav Krleža piše Danilu Kišu*. <https://6yka.com/kolumne/miroslav-krleza-pise-danilu-kisu/>. Pristup 1. 10. 2023.
- MARIĆ, Ilija. 2017. Beleške o Kišu i Krleži, u: *Beleške o Kišu i filosofiji*. Stari Banovci, Beograd: Bernar.
- MORANJAK-BAMBURAC, Nirman. 2003. *Retorika tekstualnosti*. Sarajevo: Buybook.
- SIMIĆ, Radoje. Jovanović Simić, Jelena. 2015. *Opšta stilistika*. Beograd: Jasen.
- SUBOTIĆ, Irina. 2021. „Kiš–Matvejević–Krleža (Zagreb, 1975)”. *Avangarda i komentari: međunarodni naučni zbornik radova u čast prof. dr Gojka Tešića*. Beograd: Institut za književnost i umetnost: 81–83.
- ŠOPENHAUER, Artur. 2020. *Kako biti uvek u pravu*. Beograd: Službeni glasnik.
- TONČIĆ, Bojan. 2015. *Razgovor sa Filipom Davidom: Pod izvesnim istorijskim uslovima svako mora postati „izdajnik“*. <https://lupiga.com/intervju/razgovor-s-filipom-davidom-pod-izvesnim-istorijskim-uslovima-svako-mora-postati-izdajnik>. Pristup 1. 10. 2023.
- VURDELJA, Milan. 2017. „Totalitet detinjstva u *Djetinjstvu 1902–1903*. Miroslava Krleže i *Bašti, pepelu Danila Kiša*”. *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik*.

KRLEŽA'S POLEMICAL STRATEGIES AND DANILO KIŠ'S *THE ANATOMY LESSON*

Summary

This paper examines D. Kiš's imitation of polemical strategies used by M. Krleža in the polemical book *The Anatomy Lesson*. Analyzing Krleža's polemical style, K. Bagić (1999) mentions the quotability and the process of dramatizing quotes (the so-called rhetoric of quotes), and points out that many inherited this process from Krleža, but that he particularly embraced and developed it (to the point of his polemical strategy). Krleža's great admirer, D. Kiš, in the aforementioned polemical book. Free indirect speech, dramatization of quotations and generalization of conflicts using polemical maxims for Bagić are the mainstays of Krleža's polemical style (his polemical strategy), and similar strategies are also recognized in *The Anatomy Lesson*. Apart from that, quantification also stands out as a feature of Krleža's polemical style, and it is one of the key features of Kiš's polemical style, so it could be concluded that Kiš really looked up to Krleža when writing this book.

KEYWORDS: *Miroslav Krleža, Danilo Kiš, polemical strategies, The Anatomy Lesson, free indirect speech, dramatization of quotations, polemical maxims, discourse stylistics*